

*Марченко Т. А.,**кандидатка філологічних наук,**доцентка кафедри іноземних мов**Сумського національного аграрного університету*

НАЗВИ ГОРОДНІХ КУЛЬТУР ЯК ІДЕНТИФІКАТОР НАЦІЇ У СУЧАСНИХ ТВОРАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Анотація. Статтю присвячено питанню функціонування лексико-семантичної групи (ЛСГ) на позначення назв городніх культур у мові сучасних літературних творів. Одна з найстаріших груп лексики використовується як засіб метафоризації, а також виконує специфічні функції у художньому тексті, що наближається до психолінгвістичного дослідження. Обслуговуючи науковий стиль української мови (галузь сільського господарства, ботаніку, агрономію, захист рослин, харчову промисловість тощо), ця група формує чіткі терміни та терміносполучення, проте також є невід'ємною складовою частиною художнього опису, що деякою мірою суперечить поняттю абсолютної науковості. Універсальність назв городніх культур (полісемія та давнє походження, дериваційні особливості) забезпечує мультистилістичне використання. Було проаналізовано функцію назв городніх культур у повісті Марії Матіос «Черевички Божої Матері» та в історичному романі Василя Шкляра «Троцца». Наведено приклади використання лексичних одиниць у двох творах, які охарактеризовано у мовознавчому, літературознавчому та психолінгвістичному аспектах. Проілюстровано, що лексеми на позначення назв городніх культур широко використовуються для увиразнення опису зовнішності людини, її емоцій, станів природи. У повісті Марії Матіос «Черевички Божої Матері» виокремлено порівняльні звороти з елементами-назвами городніх культур. Показовою є метафоричність назв на позначення городніх культур як у повісті, так і в романі. Використовуючи ілюстративний матеріал, доведено, що назви городніх культур є лексичними ідентифікаторами існування українського народу середини та кінця ХХ століття. Діалектні варіанти назв городніх культур та їхні похідні є ідентифікаторами територіальної приналежності головних героїв творів, показниками автентичності кожної частини української території. У дослідженні показано процес впливу на емоційне сприйняття художнього тексту через окрему лексико-семантичну групу назв.

У статті також проаналізовано назви городніх культур з боку їхнього походження: окремі лексичні одиниці є давніми запозиченнями (з латинської, німецької, грецької, польської, тюркських мов), проте сприймаються у творах як власне українські. Це дослідження варто розглядати як міжпредметне, що об'єднує українську мову та літературу, з елементами психолінгвістичного аналізу. Для кращої ілюстрації походження назв городніх культур було застосовано етимологічний аналіз.

Ключові слова: городні культури, лексико-семантична група, ідентифікатор, психолінгвістика, лексема, українська література, стиль.

Постановка проблеми. Питання розвитку лексичного складу будь-якої мови є актуальним та завжди становить інтерес для мовознавців. Нині українська лексична система

обслуговує всі сфери життя суспільства (від наукового стилю до художнього стилю), постійно розширюючись та удосконалюючись. Уже третій рік функціонують нові правила українського правопису, які покликані модернізувати мову, відповідати всім викликам глобалізаційних процесів. Проте наявні групи лексики, що сформовані тисячоліттями, які є усталеними та натепер продовжують активно використовуватися в усіх стилях мови, зберігаючи автентичність мови, а значить, і цілої нації. Саме такою групою є назви городніх культур української мови, які досить широко представлені у творах сучасної української літератури.

Аналіз публікацій. Творчість Марії Матіос та Василя Шкляра («батька українського бестселера») становить великий інтерес, оскільки ці два автори є одними з найчитабельніших в Україні, тому припустимо, що саме такі твори формують сучасне сприйняття мови, історії цілого народу. Літературознавчому аналізу творчості Марії Матіос присвячено такі роботи: монографія Ірини Насмінчук (Кам'янець-Подільський, 2009) «Проза Марії Матіос: особливості індивідуального стилю»; розвідки Світлани Бородиці та Лесі Івашків (Тернопіль, 2019) «Особливості новелістичного мислення Марії Матіос»; Кристини Турин (Загреб, 2019) «Творчість Марії Матіос у контексті української літературної критики»; численні рецензії її творів (Тарас Федюк, Іван Андрусак, Ігор Римарук та ін.).

Творчість Василя Шкляра є об'єктом таких літературознавчих досліджень: Наталії Андрійченко (2013) «Архетипологія роману Василя Шкляра «Чорний Ворон»»; Соломії Ушневич (Івано-Франківськ, 2015) «Осмислення національної ідентичності в романі «Залишенець. Чорний Ворон» Василя Шкляра»; Віталія Пономаренка (Київ, 2016) «Особливості індивідуального стилю роману «Маруся» Василя Шкляра» та ін.

Метою цієї статті є аналіз лексико-семантичної групи на позначення назв городніх культур, використаних у двох творах сучасної української літератури; визначення їхніх основних функцій.

Назви городніх культур як окрема лексико-семантична група є однією з найстаріших груп, що сформувалися та стали основою для наукового стилю української мови, початок формування якого припадає на середину ХІХ – початок ХХ століття. Протягом ХХ – початку ХХІ століття ця ЛСГ обслуговувала та продовжує активно функціонувати у різних стилях мови.

У науковому стилі ця група має чіткі, однозначні функції, визначені нормами та правилами мови. Проте у художньому стилі ця ЛСГ відрізняється різними стилістичними засобами, які застосовує письменник заради якнайповнішого та найглиб-

шого показу внутрішнього стану героя, тих подій, які супроводжують опис життєвих обставин тощо. Оскільки доведено, «що здатність до мовлення є вродженою, генетично запрограмованою» [1, с. 150], то й автор художнього твору є носієм та передавачем цієї здатності, бо, як відомо, «антропологічна модель особистості визначає найзагальніші культурологічні характеристики спільноти людей, які утворюють народ» [1, с. 163].

Автори аналізованих творів підсвідомо використовують ті лексичні одиниці, які є виразниками національного коду українського народу.

Сучасна українська література нині пропонує різножанрові твори, де назви городніх культур використано як елемент самовираження, ідентифікатора цілої нації: «Мову та інтелект, зв'язок між мовою і мисленням, вплив на свідомість за допомогою мови, загальні закономірності розвитку мовлення в онтогенезі, формування мовної свідомості, функціонування мовної особистості вивчає психолінгвістика» [1, с. 7].

Саме вплив на свідомість читача через мову художнього твору і здійснюють сучасні українські автори. Окремі ж ЛСГ слугують лише додатковим внутрішнім інструментом всієї мови. Саме такою групою і є група назв на позначення городніх культур.

Повість Марії Матіос «Черевички Божої Матері» (*Буковинська сага*) є показовим твором з огляду на вживання ЛСГ на позначення назв городніх культур: «Марія Матіос добре знає історичне тло, на якому відбуваються події, вона абсолютно органічно і невимушено почувається серед буковинських традицій, легенд, молитов, замовлянь, чаклунських вишпитувань і нашіптувань; вона блискуче володіє мовою, а точніше, навіть говіркою своїх героїв, вона бачить життя буковинців зсередини та й сама живе серед тогочасних людей не як сторонній оповідач, а як сусідка іткамаріячерезвулицю» [2]. Події цієї повісті розгортаються у сільській місцевості, тому й назви городніх культур є незмінними елементами опису.

Водночас події роману Василя Шкляра «Троща» розглядаються автором у двох площинах: проживання головного героя в індустріалізованому місті та перебування у троці (річково-болотяна місцина, що поросла очеретом). Проте назви городніх культур, засвідчені у творі, несуть на собі однакову функцію з повістю Марії Матіос – нагадування про рідне, давнє, що символізує батьківщину загалом. До того ж на сьогодні лексема «троща» розширила межі використання: це не лише *очерет*, але й *авіатроща*, *троща судна*, *авіатроща* тощо, що замінило запозичену лексему *катастрофа*.

У центрі опису повісті Марії Матіос «Черевички Божої Матері» – маленька дівчинка Іванка, яка не схожа ні на кого у селі, дивує дорослими, філософськими роздумами: «Бо як же людям жити без місяця... отакого круглого, неначе *гарбузик?*» [3, с. 9]. Охоплена жахом дівчинка не могла дивитися, як град «безжалюбно молотив круглі головки розстелених по землі *довгов'язих огірків і смугастих гарбузиків*», тож почала захищати городину – «стояла на городі посеред *жовтих гарбузів і зеленого кукурудзяного частоколу*, з усієї сили розмахуючи кругом себе лезом коси» [3, с. 34]; зверталася до граду «– Я до тебе з добрим словом, а ти молотиш у вікна – як ціпом *горох* молотиш!» [3, с. 35] – «град і справді раптово вриває свій майже барабанний дріб по *гарбузах і кукурудзі*»; «а *гарбузи* й *кукурудза* з татового городу таки віддячили за турботу гарним врожаєм» [3, с. 36–37]. Захист городини – метафоричне зображення сили духу маленької дівчинки, передбачення та очіку-

вання біди (події повісті – кінець 30-х – початок 40-х років), а назви городніх культур уособлюють те рідне та близьке кожній людині, життєво важливе та зрозуміле: «...з'явилася найсмачніша у світі їжа – це для тих, хто вміє міряти щастя, – житній хліб, сало, *цибуля*, *квашена капуста*...» [4, с. 144]; «Нічого такого нема, а *бульби*, *цибульки*, крупів поклала» [4, с. 147]; «помішуючи на ронделі *цибульку*» [4, с. 157].

Опис повсякденної сільської праці також неможливий без похідних назв городніх культур: «*бурячнина* для дідових поросят; молоде *бурякове листя* в червоні розводи; *бурячнина* гостро пахло; кіш, доверху забитий *буряковим листям*; за спиною – зів'яле *лабузиння*» [3, с. 51–53].

Опосередковане сприйняття часу відбувається завдяки описові буденних подій: «коли вони *копали картоплю*» [3, с. 60]; «На холеру їй була шатківниця на Івана Купала, коли *капусті лиш зав'язуються*» [3, с. 72]; «коли вони поза корчмою *перебирали кукурудзу*», «повільно *луцила кукурудзу*» [3, с. 93–94]; «...*частували* провідника «чим хата багата» (трохи вудженни, сало, яйця, *зелена цибуля*)» [4, с. 14]. Таке вживання гарантує авторів та читачеві абсолютне відчуття пори року – середина та кінець літа, початок осені – без опису власне сезону.

Психологічний стан дівчинки підкреслено звуковими асоціаціями: «Виною її страху був розсохлий від старості кошик-напличник, який під вагою *бурякового лабузиння* видавав скрип, що нагадував шурхіт людської ходи» [3, с. 54]. Тут наявне місце (буковинське, діалектне) вживання слова *лабузиння*, бо етимологічний словник української мови подає його значення як «листки, що покривають качани *кукурудзи*» [5, Т. 3, с. 175]. Емоційний стан одного з героїв роману «Троща» також увиразнює використання деривата лексеми *тютюн*: «Микола Петрович Довбня, який, наче той човен у синьому морі, то виривав, то потопав у хвилях *тютюнового диму*» [4, с. 366].

Настрій розчарування та досади матері героїні твору підкреслено за допомогою діалектної форми лексичної одиниці *картопля*: «Мама, уже не лягаючи спати, несамовито гриміла в хаті баняками, одночасно шляхтуючи мокрі дрова, невиметену сажу в комині і *дрібні торішні бараболі*» [3, с. 155]; вживання автором діалектних назв, що вказують на місцевість: «Васюта приніс мені гарячої *бульби*, кусень сала і *часничину*» [4, с. 73]; «Зосталося троха *фасольової зупки*» [4, с. 145]; «Вони поснідали *терчинниками*» (*картопляники, деруни*) [4, с. 250]; «так підбирає з неї гарячу товчену *бульбу*, що ложка щораз лишається чистою і сухою» [4, с. 340]; «На ньому *булькала зупка* – чи *фасольова*, чи всього лишень *бульбова*...» [4, с. 361].

Байдужість до людського горя (масове вбивство євреїв) вражає згадкою про один із видів сільського відпочинку (підкреслено буденність, розслабленість): «Кілька румунських солдатів лузали *гарбузове насіння*» [3, с. 193]; «Крадзькома розлузуючи *гарбузову насінину*, він відвів мене до кімнати на другому поверсі, а сам пішов геть»; «...і він, крадзькома розлузуючи *гарбузову насінину*, провів мене аж на ганок» [4, с. 63, 65].

Найменування городніх культур є складниками порівняльних зворотів: «...просила дитину, з очей якої бризкали сльози, як *молоді горохи*» [3, с. 81]; «без місяця... отакого круглого, неначе *гарбузик?*» [3, с. 9]; «Іванка обвита, неначе *головка капусти*» [3, с. 83]; «а потім по одному, як *гарбузи*, люди чи то скочуються, чи збігають з вершечка гірки», «серед тих чорних людей, які викочувалися, ніби *гарбузики* з-за Марфиної поточини, є і її тато» [3, с. 172].

Словосполучення *тримати городи* у повісті Марії Матіос має значення володіти землею, мати наділи, що також підкреслює автентичність назви.

Метафоричність вживання словосполучень з елементом-назвою городньої культури насичує емоційно образ людини: «Стефко лютився, що Анниця – дівка дуже висока, а йому *тичок для квасолі* не треба...» [3, с. 61].

Іноді назва городньої культури виконує функцію своєрідного міжнаціонального ідентифікатора (Іванка пояснює назву церковного свята Покрови єврейському хлопчику Елі Шефра): «Покровець, Елі, покровець, бо вже як викопають у селі *барабулі*, то настає Покрова, до Покрови всі *городи* мають бути чисті» [3, с. 67]; «*горох* – то адамові сльози» [3, с. 76].

В обох творах українські традиційні страви також супроводжуються похідними назвами овочевих культур: «...обвитий тканим рушником глиняний горщик із *голубцями з бурякового листу*» [3, с. 83]; «Потішив чималий міх із *кукурудзяною крупою*, бо я любив кулешу...» [4, с. 191]; «замочив півкорця *кукурудзяної крупи*», «хоч у нас *кукурудзянку* не замочують» [4, с. 214–215]; «Я звівся на рівні й вийшов з *кукурудзиння*» [4, с. 336].

У романі «Троща» метафоричним визначенням поняття «багатства» виступає лексема *кукурудза*: «Одна лишень *кукурудза* виростала тут у два людських зрости, а качан був такий дорідний, що з його зерна виходив корець борошна або крупи, яких вистачало на три миски кулеші чи цілого маляя» [4, с. 258]. Так само назва городньої культури *лобода* є одним з елементів поняття «щастя»: «Знаєш, Крісе, що таке щастя? Це коли ти лежиш у цесарській теплій постелі, що пахне *лободою*, неділею і коханою жінкою...» [4, с. 291]; «губи, що пахнуть зеленою кров'ю *лободи*» [4, с. 293]; «запахло молодим зелом. *Лободою*...», «можна було захлинутися весняною радістю, змішаною на зеленій крові *лободи*» [4, с. 353].

У романі Василя Шкляра «Троща» назва городини *капуста* як найдешевший овоч епохи асоціюється з радянськими закладами громадського харчування: «натрапили на безлюдну чайну, де пахне смаженими в олії пиріжками й *тушкованою капустою*», «ми взяли собі для годиться по пиріжку з *капустою*» [4, с. 319].

У романі та повісті найчастіше використано такі одинадцять назв городніх культур або їхні похідні: *буряк*, *гарбуз*, *горох*, *лобода*, *капуста*, *картопля* (діалектні варіанти: *бараболя*, *бульба*), *квасоля* (*фасоля*), *кукурудза*, *огірок*, *тютюн*, *цибуля*, де лише три назви (*горох*, *лобода* та *кукурудза*) мають праслов'янське походження; інші назви – запозичення з різних мов (*буряк*, *гарбуз*, *тютюн* – тюркські мови, *капуста* – латинська мова, *картопля*, *квасоля* – німецька мова, *огірок* – грецька мова, *цибуля* – польська мова), проте запозичення є настільки давніми, що сприймаються як власне українські:

Буряк – «Beta Vulgaris L.» ст. буряк (XVIII ст.) – р.бр. буряк, п. burak, [borak, borag], ч. burák, ст. borák, borag, слц. borák, burák; запозичене через польську мову із середньолатинської або італійської; слат. borāgo (borāgo), італ. boragine «бурачник, Borago officinalis», походить від ар. abū'arag «тс.» (букв. «батько поту») [5, Т. I, с. 305–306];

Гарбуз – «Cucurbita Pepo L.» р. арбуз «кавун», бр. гарбуз «кабак», п. harbuz «кавун», arbiz «тс.» (з укр.), болг. карпуз, м. карпуз, схв. карпуз(а) «тс.»; запозичення з тюркських мов [5, Т. I, с. 472];

Горох – «Pisum Sativum L.» – р. горох, бр. гарох, др. горохъ, п.нл. groch, ч. hrach, слц. hrach, вл. hroch, полаб. gorx, болг. грах, м. грав «квасоля», схв. grax «тс.», слн. grāch; – псл. *gorxъ <*gorsъ [5, Т. I, с. 572–573];

Капуста – «Brassica Oleracea L.» р. бр. капуста, п. ч., слц. karusta, болг. [капуста], схв. karusta, слн. [kapūsta] «капуста», karus «тс.», р.-цсл. капуста «страва» (1073); очевидно, результат видозміни запозиченого зі слат. compos(i)ta «квашена, консервована капуста» [5, Т. II, с. 378–379];

Картопля – р. картофель, бр. (картопля, картошка), п. kartofel, kartofla, слц. [kartofel], болг. картоф, схв. кртōла; через російську і польську мови запозичено з німецької [5, Т. II, с. 396–397];

Квасоля – «Phaseolus L.» р. фасоль, бр. фасоля, п. fasola, [fazola, fasol, fazol, fizola], ч. fazol, fazole, fazule, слц. fazul'a, вл. fasola, болг. фасул, схв. пасуль, [bažūlj, fasulj, fasol (j)]; через польське посередництво запозичено з середньонімецької мови [5, Т. II, с. 416];

Кукурудза – «Zea L.» – р.бр. кукуруза, п. kukurydza, [kukurudza], ч. kukuřice, [kukuryca, kukuřyca], слц. kukurica, вл.нл. kukurica, болг. кукуруз, схв. кукуруз, (кукурица, кокоруз), ст. кукуруза, слн. koguza, [kukuruz, kukurica, kokogica]; не зовсім ясне, можливо, слово слов'янського походження, пов'язане з коренем *koko-, *kukur- «щось розчепиране» і споріднене зі слн. kukurjav «кучерявий» виникло на основі українського [кокорудка] «шишка», [кокоруддя] «шишки» [5, Т. III, с. 131];

Лобода – «Chenopodium L.» – р. лебеда, бр. лебядя, п. lebioda, ч. lebeda, слц. loboda «лутига», псл. *elboda, звідки lebeda і loboda [5, Т. III, с. 276];

Огірок – Cucumis sativus L. – р. огурець, (огурок), бр. агурок, др. огурець, п. ogorek, ст. ogurek, ogorek, ogorka, ч. okurka, [okurek, ogurek, oharek, oharka, ohar], слц. uhorka, [uharka, uherka, ugorka, uhorok], вл. kogka (можливо, з нім. або чес., Kluge), нл. gurka, схв. [вугорек, угорак, угорка], слн. [ogûrek]; запозичення із середньогрецької мови [5, Т. IV, с. 153];

Тютюн – «найнижчий сорт листового тютюну», запозичено з турецької мови, чагат., крим.-татар., кипч. tütün «курильний тютюн» [5, Т. V, с. 695–696];

Цибуля – «Allium Cera L.» запозичення через пол. мову cybula – те саме через свн. Zibolle, zwibolle «луковиця», від лат. cēpulla, cēra «тс.» [5, Т. IV, с. 305].

Висновки та перспективи.

Отже, назви городніх культур в аналізованих художніх творах виконують такі функції, як:

- частина порівняльних зворотів;
- засіб метафоризації;
- психолінгвістичний засіб впливу на сприйняття читача;
- національний ідентифікатор.

ЛСГ на позначення назв городніх культур – лише частина великої групи назв ботанічної термінології. Крім назв городніх культур, у повісті «Черевички Божої Матері» серед ботанічної номенклатури є велика кількість найменувань лікарських рослин, які також становлять неабиякий лінгвістичний інтерес, а роман Василя Шкляра «Троща» – це джерело для аналізу назв української флори у подальших розвідках.

Література:

1. Куранова С.І. Основи психолінгвістики : навчальний посібник. Київ : ВЦ «Академія», 2012. 208 с.

2. Федюк Тарас. Спроба осмислити історію: рецензія на книгу Марії Матіос. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2013/10/131022_book_2013_review_matios_fedyuk (дата звернення: 30.08.2021).
3. Матіос Марія. Черевички Божої Матері (*вирвана сторінка з буквинської саги*). Повість. Львів. 2013. 208 с.
4. Шкляр Василь. Троща. Роман. Харків. 2017. 417 с.
5. Етимологічний словник української мови: в 7-ми т. / за ред. О.С. Мельничука. Київ : Наукова думка, 1982–2013.

Marchenko T. Vegetable Names as an Identifier of the Nation in modern works of Ukrainian Literature

Summary. The article is devoted to the question of the functioning of the lexical-semantic group (LSG) to denote the names of vegetables in the language of modern literary works. One of the oldest groups of vocabulary is used as a means of metaphorization, and also performs specific functions in a literary text that is close to psycholinguistic research. Serving the scientific style of the Ukrainian language (agriculture, agronomy, plant protection, food industry, etc.), this group forms clear terms and phrases, but is also an integral part of artistic description, which to some extent contradicts the concept of absolute scientificity. The universality of the names of vegetables (polysemy and ancient origin, derivative peculiarities, etc.) provides a multistylistic use. The function of the names of vegetables was analyzed in Maria Matios' novel "Cherevychky Bozhoi Materi" ("Shoes of the God's Mother") and in Vasyl Shklyar's novel "Troshcha" ("Crush"). Examples of the use of lexical units in two works are given, which are character-

ized in linguistic, literary and psycholinguistic aspects. It is illustrated that tokens to denote the names of vegetables are widely used to express the description of a person's appearance, his emotions, states of nature, etc. In the story of Maria Mathio's "Cherevychky Bozhoi Materi" comparative inversions with elements-nominatives of vegetables are singled out. The metaphorical nature of the names to denote vegetables' names in both works is indicative. Using illustrative material, it is proved that the names of vegetables are lexical identifiers of the existence of the Ukrainian people in the middle to the end of the twentieth century. Some dialectal variants of the names of vegetables and their derivatives are identifiers of the territorial affiliation of the main characters of the works, indicators of the authenticity of each part of the Ukrainian territory. The study shows the process of influencing the emotional perception of an artistic text through a separate lexical and semantic group of names.

The vegetables' names have been also analyzed from the side of their origin: some lexical units were the ancient borrowings (from the Latin, German, Greek, Polish, Turkish languages), but the novels they were perceived as absolutely Ukrainian words. This research should be suggested as intersubjective, which coincided Ukrainian language and literature, and some elements of psycholinguistic analyses. Etymological analysis had been used to better illustrate the origin of the vegetable names.

Key words: vegetable names, lexical-semantic group, identifier, psycholinguistics, lexical unit, Ukrainian literature, style.